

AKHALKALAKİ KALESİ CAMİİ

MURAT KASAP

Referans için: Kasap, Murat . "Akhalkalaki Kalesi Camii". İNSAMER. 17.10.2022.

Analiz

Tarihî Süreç

Akhalkalaki Kalesi Camii, Gürcistan'ın Samtshe-Cavakheti bölgesinin Cavakheti kesiminde yer alan Akhalkalaki şehrinin kenarında ve ırmağa bakan vadinin tepesinde bulunmaktadır. Gürcüce "yeni şehir" anlamına gelen Akhalkalaki ismi, Türkçe Ahılkelek olarak telaffuz edilmektedir. Kale ve şehir 1578'de Lala Mustafa Paşa tarafından Osmanlı idaresine alınmış ve Ahıska Eyaletine bağlı bir sancak olarak teşkil edilmiştir. Ahıska, Osmanlı döneminde yurtluk ve ocaklık yönetimi ile uzun müddet aynı aileden atanan paşalar tarafından idare edilmiştir. Anadolu ve Kafkasya ticaret yolları

üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Ahıska, Osmanlı'nın Kafkasya politikasında önem arz eden bir eyalet olmuştur. Ahıska'nın içinde bulunduğu Gürcistan coğrafyasının İslam'la tanışması, Halife Hz. Ömer döneminde olmuştur. Müslümanlar, İran ve Anadolu'nun doğusunu fethettikten sonra 642'de Azerbaycan ve Gürcistan topraklarına ulaşmış ve sahabeden Habib b. Mesleme komutasındaki İslam orduları, 645'te Gürcistan'ın merkezi Tiflis'i fethetmiştir. Fetih savaşı gerçekleşmiştir ve bu, İslam'ın bölgede kalıcı olmasında önemli bir unsur olmuştur. Habib'in fetih sırasında Tiflis halkına verdiği eman belgesi, iki toplumun

bir arada barış içinde yaşamasının hukuki zeminini oluşturmuştur. Ayrıca Müslüman komutanın Gürcülerin gönderdiği değerli hediyeleri hesaplatıp vergiden düşmesi de Müslümanların Gürcüler tarafından benimsenmesine vesile olmuştur. Yine Habib b. Mesleme'nin eman belgesini Tiflis'e getiren âlim Abdurrahman b. Cez'in telkinleri ile bazı kimseler Müslüman olmuştur. Tiflis İslam hâkimiyetine girdikten sonra ihtidaların yanı sıra göçlerin de katkısıyla şehirde Müslüman sayısı her geçen gün artmış ve bölgede kısa zamanda önemli bir İslam toplumu oluşmuştur. Abbasi hilafeti döneminde kurulan Tiflis İslam Emirliği ise bölgenin en önemli siyasi gücü hâline gelmiştir.

Alparslan'ın seferleri ile Selçuklu hâkimiyetine giren Tiflis 1122'de Kral Davit tarafından alınmış ve yaklaşık bir asır Gürcülerin elinde kalmıştır. Moğolların bölgeye gelmesinden sonra Tiflis ve çevresi 16. yüzyıla kadar Gürcülerle Harezmsahlar, Timur ve Akkoyunlular arasında bir mücadeleye sahne olmuştur. 16. yüzyıl ile de bölgede İran hâkimiyeti başlamıştır. Bu dönemde bazı Gürcü kralları Müslüman olmuş ve "Müslüman Krallar" dönemi olarak bilinen bir süreç (1632-1744) yaşanmıştır.

Batı Gürcistan'da Müslümanların yoğun olarak bulunduğu Batum ve Acara bölgelerinin İslam'la tanışması ise Tiflis'e göre daha sonraki dönemlerde olmuştur. İslam bu bölgede Osmanlı etkisiyle yayılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesi üzerine Batı Gürcistan'daki yöneticiler

Osmanlı hâkimiyetini tanımışlardır. Ertesi yıl bir Osmanlı donanması Abhazya kıyıları ile Sohum şehrini Cenevizlilerden almış ve 1461'de Trabzon'un fethi Osmanlılarla Gürcüleri karadan da komşu yapmıştır. Bölgede İslam'ın kitlesel anlamda yayılmaya başlaması ise 16. yüzyılın ikinci yarısında bazı beylerin Müslüman olmasıyla gerçekleşmiştir.

Akhalkalaki ve Ahıska şehirleri Sultan Alparslan'ın 1068 Gürcistan Seferi'nde Selçuklu idaresine alınmış ise de Gürcü Kralı Davit Ağmaşenebeli (1089-1125) döneminde tekrar Gürcistan Krallığı içinde yer almıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi'nde Atabeg unvanını taşıyan yerel Gürcü Ahıska yöneticileri Osmanlıya lojistik destek vermiş ve dostluklarını bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında gerçekleşen 9 Ağustos 1578 Çıldır Savaşı'nın Osmanlı kuvvetlerinin galibiyetiyle sonuçlanması akabinde, 1579'da Çıldır Eyaleti kurulmuş, eyaletin merkezi Ahıska şehri olmuştur. Osmanlı döneminde İslam kültür camiasının önemli merkezlerinden olan eyalet dâhilinde çok sayıda dinî ve kültürel eser meydana getirilmiştir. Evliya Çelebi de Seyahatname'sinde Ahıska şehir merkezindeki Osmanlı eserleri, şehir ahalisi ve kale hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir:

"Ahıska yalçın bir tepe üzerinde taştan yapılmış ferahlık veren bir kaledir. İki kapısı vardır. Kale içinde bin yüz kadar bağısız ve bahçesiz, toprak damlı evler vardır. Kapısının biri doğuya ötekisi batıya açılır. Yirmi sekiz mihraptır. Yukarı Kalede Birinci Sultan Selim

Camii: Eski usul olup, toprak örtülüdür. Zaten bu şehirde kurşunlu imaret yoktur. Bu güzel caminin minaresi yıkılmıştır. Künbetoğlu Camii: Toprak örtülü minaresiz bir camidir. Aşağı kalede Halil Ağa Camii: Eski usul, kalabalık cemaate sahip, ferah ve iç açıcı camidir. Vilayet halkı ehlişünnet ve mümin kişiler oldukları için, beş vakit namazdan başka her camide Kur'an-ı Kerim ve öteki ilimler okunur. Hususi medresesi, hadis okulu ve darü'l-kurraı yoktur. Fakat ilim isteyen talebesi çoktur. Kale dışındaki varoşu da çok mamurdur. Deli Mehmet Han, Ekmekçi İsa Ağaoğlu Hanı meşhur hanlarıdır. Bostanları çok, hayırları ve bereketleri boldur." (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 323, 324.)

Ahıska ve civarı 1578-1828 yılları arasında 250 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Ağırlıklı olarak Osmanlı yönetiminde Müslüman olan bölgeden çok sayıda ilim, kültür ve devlet adamı yetişmiştir. Bu kişiler Osmanlı ilmiyesinde ve bürokrasisinde görev almışlar, yaşamları ve yapıtlarıyla toplumda önemli rol oynamışlardır. Son dönem fıkıh âlimlerinden ve meşayihden Ahıskalı Ali Haydar Efendi bu kişilerin başında gelmektedir.

Bölgede başta devlet yöneticileri olmak üzere toplumun ileri gelenleri tarafından çok sayıda dinî eser yaptırılmış ve bu eserlerin devamı ve ayakta kalabilmesi için de vakıflar oluşturulmuştur. Osmanlı döneminde Ahıska'da yapılan dinî ve kültürel eserlerin başında Ahmediyeye Camii gelmektedir. Çıldır valilerinden Hacı Ahmet Paşa tarafından yaptırılan bu eser; cami,

medrese ve türbe şeklinde klasik Osmanlı mimarisinde külliye olarak inşa edilmiştir.

Bölgedeki ikinci önemli eser ise Akhalkalaki Kalesi Camii'dir. Akhalkalaki Camii Osmanlı hurufat kayıtlarına göre Yeğen Hacı Ali Bey tarafından yaptırılmıştır. Caminin banisi Yeğen Hacı Ali Bey, 1729'da yurtluk ve ocaklık olarak Oltu Sancakbeyi olmuş, aynı yıl Tiflis muhafazasına katılmış ve 1732'de de paşalık rütbesi almıştır. Akhalkalaki Sancakbeyi Ekim 1737'de vefat etmiştir. Akhalkalaki şehrinde cami, hamam ve dükkânlar yaptırmış ve bu eserlerin devamı için de vakıflar kurdurmuştur. (VGMA.HD, 735/60.) Yeğen Hacı Ali Paşa tarafından yaptırılan Akhalkalaki Camii'nin imam ve hatiplik görevine 1733/1734 senesinde Hüseyin Efendi'nin tayin edildiğine dair hurufat kaydı dışında görevlendirilmelere ait diğer kayıtlara ulaşılamamıştır. (VGMA, HD, 1144/45.)

Sorunlar

19.yüzyılın başlarından itibaren bu coğrafyada hâkim olan Rusya, Kafkasya Müslümanları üzerinde ciddi bir baskı kurmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya idaresine bırakılan Ahıska ve Akhalkalaki şehirlerinden baskılar sonucu Anadolu içlerine büyük bir göç yaşanmıştır. Ruslar bölgedeki demografik yapıyı da değiştirmiş, 1828-1829 Savaşı'ndan sonra Ahıska'dan göç edenlerin yerine Anadolu'nun kuzeyinden getirdikleri yaklaşık 90.000 Ermeni'yi yerleştirmiştir. Ruslar öncelikli olarak Ahıska eyalet merkezinde bulunan ve 18. yüzyılda yaptırılmış olan Ahmediyeye Camii

ve Külliyesi'ni kiliseye çevirmiş, caminin minaresini yıktırarak çan kulesi yaptırmış ve kütüphanesini de yağmalamıştır.

20. yüzyılın ilk yarısında Çarlık Rusya'nın yıkılması ve yerine Sovyet idaresinin kurulması, Rus baskılarını ve tahribatını devam ettirmiştir. Sovyet idaresi yönetiminde Müslümanların yaşantısı büyük değişikliğe uğramıştır. İlk 10 yıl içerisinde medrese ve camilerin birçoğu kapatılmış; vakıf müesseseleri akamete uğratılmış; namaz, hac, zekât, oruç gibi ibadetler yasaklanmıştır. Kur'an ve diğer dinî materyalin neşriyatı durdurulmuş, bunun yerine İslam karşıtı yayınlara ağırlık verilmiştir. Dinî propagandaya müsaade edilmediği gibi buna karşı mücadeleye de izin verilmemiştir. 18 yaş altı çocuklara İslam'ın esaslarının öğretilmesi yasaklanmış, yeni din âlimleri yetişmemiştir. Geleneksel İslami hayat, Müslüman bölgelerde domuz çiftlikleri açmak ve Arap alfabesini kaldırmak gibi kanunlarla tamamen çöktürülmüştür. (Akiner, 1995, s. 33.)

Ahalkalaki Kalesi ve şehrinin de içinde yer aldığı Ahıska bölgesinde yaşayan Müslüman ahalî, 1944 yılında Orta Asya'nın kıraç bozkırlarına sürgün edilmiştir. Sürgün sırasında ve hemen sonrasında 30.000 ile 50.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu kişilere 1968'de geri dönüş hakkı tanınmış ise de Sovyet döneminde ancak birkaç kişinin geri dönmesine müsaade edilmiştir. (Akiner, 1995, s. 222.) Günümüzde de Ahıskalıların topraklarına dönme mücadeleleri devam etmektedir, ancak geri dönebilen ailelerin

sayısı azdır. Sürgün olayı, sürgünü yaşayanlarda travmaya yol açtığı gibi geride bıraktıkları kültürel miras ve tarihî eserler için de büyük bir yıkım getirmiştir. Evlerine, topraklarına ve bütün varlıklarına başkaları tarafından el konulmuş; camiler, medreseler ve mezarlıklar sahipsiz ve bakımsız kalmıştır. Dahası camilerin tamamının minareleri, bazı cami ve medreselerin binaları yıkılmış, bir kısmı yapısı değiştirilerek amacı dışında ve kutsallığına uygun olmayan şekilde depo, sinema salonu, kültür evi ve kütüphane gibi amaçlarla kullanılmıştır.

Günümüzde 1944 Sürgünü ile göç eden Ahıskalı Müslümanların köylerinde artık çoğunlukla Ermeniler yaşamaktadır. Orta Asya'ya sürülen Ahıskalı Müslümanlar çoğu kendi köylerine değil Gürcistan'ın değişik yerlerine iskân edilmiştir. 2014 yılı verilerine göre Gürcistan'da Müslümanlar nüfusun %11 kadarını teşkil etmektedir. Samtse-Cavakheti (Ahıska) bölgesinde 160.000 kişi yaşamakta olup, bunların 72.000'i Ortodoks, 64.000'i Gregoryan Ermeni, 15.000'i Katolik Gürcü ve 6.000'i Sünnî Müslüman'dır. (Tsurtsunia, 2017, s. 351, 352.)

Akhalkalaki Kalesi Camii'nin Tarihî Yapısı ve Mevcut Durumu

Tarihî kayıtlara göre kalede cami, medrese, sarnıç ve su kemeri gibi birçok yapı bulunmaktadır. Bu yapıların bir kısmı günümüze kadar ulaşmamış bir kısmı da tahrip edilmiştir. Cami, kale girişinin hemen solunda yer almaktadır. Büyük bir kubbe ile kalın beden duvarlarına ve küçük

pencerelere sahip olan caminin iç ölçüleri 9,70x9,70 metredir. Kalınlıkları yaklaşık 1,10 metre olan duvarlar moloz ve kesme taştan inşa edilmiştir. Muhtemelen orijinalinde kurşun kaplı olan tuğla örgülü kubbenin dış kaplaması günümüze gelmemiştir.

Camiye kuzeyde bulunan üç yekpare taştan müteşekkil kemerli kapı açıklığından girilmektedir. Tek bir mekândan ibaret olan harimdeki muazzam kubbe, duvarlar üzerinde oturmaktadır. Duvarlardan çıkan konsol taşlar üstüne oturtulan dört trompla kubbeye geçiş yapılmıştır. Harimin güney ve kuzeyde ikişer, doğu ve batıda birer dikdörtgen pencere ile kubbe eteklerinde her yönde birer kemerli pencere açıklığı mevcuttur. Pencerelerde günümüzde mevcut olmayan lokma demir parmakların delikleri kalmıştır.

Prizmatik üçgen dizisi şeklinde bir kavsaraya sahip olan beş dilimli mihrap giriş nişi, giriş kapısı aksında yer almaktadır. Mihrap nişi kavsarasında mihrap ayeti (Âl-i İmran 3/37) ve “sene 1108 (1696/1697)” yazmaktadır. Bu tarihe dayanarak caminin 17. yüzyılın sonunda inşa edildiği ya da onarıldığı söylenebilir. Caminin batı cephesinin kuzey köşesinde günümüze sadece temel taşları gelebilmiş olan minarenin camiden minareye giriş kapısı bulunmaktadır. Bu giriş ile pencerelerin bazıları ise günümüzde örülen taşlarla kapatılmıştır. (Gümüş, Kañçal-Ferari, 2019, s. 474.)

Caminin yanında medrese olduğu düşünülen bir yapı bulunmaktadır. Yapı kuzey güney doğrultulu dikdörtgen planlı olup, caminin

doğusunda yer almaktadır. Cami ile aralarında açığı bulunmakta olup bu açığı farklılığı kuzeyde cami ile medreseyi birleştirmiştir. Medrese binası kesme ve moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Düz damlı olduğu tahmin edilen yapının pencere kemerlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Binanın girişinde dikdörtgen bir hol bulunmaktadır. Buraya binanın doğu cephesinin güney yönüne daha yakın yerden açılan kapı açıklığından girilmektedir. Holde binanın kuzey ve güneyinde birer büyük oda ile yine güney taraftaki daha küçük boyutlu iki odaya açılan bir kapı yer almaktadır. Güney duvarı sur duvarı ile bitişiktir. Batı ve doğuda dörder, kuzeyde iki kemerli pencere mevcuttur. (Gümüş, Kañçal-Ferari, 2019, s. 486.)

Tarihî kaynaklardan Ahıska ve Akhalkalaki şehirlerinde çok sayıda cami ve medresenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Güzel ve gelişmiş mimarileri yanı sıra resim, hat ve nakış sanatının nadide örneklerinin yer aldığı bu camiler, bölgenin kültürel ve tarihî özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak bu eserlerin sayısına ve durumuna dair yakın tarihe kadar bir envanter çalışması yapılmamış; ilgili resim, video gibi arşiv kayıtları da tutulmamıştır. Bu konuyla ilgili ilk çalışma, Ahıska’da yaşayan gazeteci-yazar Gürcistan İslam Eserleri Araştırma ve Koruma Derneği Kurucusu Nestan Bluaşvili tarafından yapılmıştır. İlgili çalışma “Ahıska (Mesket-Cavakheti) Camileri” başlığı ile 6-8 Mayıs 2016 tarihleri arasında gerçekleştirilen Uluslararası Gürcistan’da İslamiyet’in Dünü Bugünü Yarını adlı sempozyumda sunulmuştur.

Bluaşvili'nin bu çalışması genişletilerek 2019 yılında Gürcü Camilerindeki Süslemeler adı ile Gürcüce, Türkçe ve İngilizce olarak üç dilli yayımlanmıştır. Daha sonra T.C. Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı tarafından bir heyete bu eserlerin tarihi ve günümüzdeki durumları ile ilgili bir envanter çalışması yaptırılmış ve bu çalışma 2019 yılında Ahıska Bölgesindeki Türk İslâm Mimarisi Yadiğârları adıyla bastırılmıştır.

Talep

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslüman nüfusun yer aldığı ve Osmanlı döneminde nüfusun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğu bölgede, uzun asırlar Müslümanlar ve gayrimüslimler huzur içinde yaşamıştır. 1829'dan itibaren bölgenin hâkimiyetinin Rusya idaresine geçmesi bu huzur ortamını ortadan kaldırmış, nüfus dengesi Müslüman nüfusun aleyhine değişmiş ve bölgede hâkim unsur Ermeniler olmuştur. Çarlık Rusya'nın devamcısı Sovyet Komünist yönetiminin bölgedeki Müslümanlara uyguladığı baskı politikası ve İslam kültürünün ortadan kaldırılması yönündeki çalışmaları sonucu Ahalkalaki şehrindeki Müslüman nüfus 1944'te Orta Asya'ya sürülmüş ve bölgedeki İslam eserleri yok edilmeye başlanmıştır. Bugün bölgedeki tarihî camilerin hiçbiri ayakta değildir, bu eserler ya ortadan kaldırılmış ya da kısmen tahrip edilmiş veya depo ve benzeri amaçlara tahsis edilmiştir. Günümüzde bu eserlerin tekrar ihyası

konusunda bazı olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Gürcistan, Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmasından sonra bölgedeki İslam eserlerinden bazılarının restorasyonu konusunda karar almıştır. Bu bağlamda Türkiye ile Gürcistan arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin devamı ve yapılan kültürel anlaşmalar gereği, eser restorasyonları gerçekleştirilmiştir. Türkiye'ninkuzeydoğusundaki Orta Çağ Gürcü eserlerinden olan kiliseler restore edildiği gibi Ahıska şehir merkezinde yer alan ve Rusların kiliseye çevirdiği Ahıska Camii ve Külliyesi de restore edilip müze olarak hizmete açılmış ve böylece eserin tarihî yapısı korunmuştur.

Yukarıda mevcut durumundan bahsedilen Ahalkalaki Kalesi Camii ve müstemilatının da bu kültürel anlaşmalar gereği ve iki ülke arasındaki tarihî dostluk ve kardeşliğin verdiği güçle restore edilerek kurtarılması ve korunması gerekmektedir. Bir paşa camii olan ve yaklaşık beş asırdan fazla bir tarihî geçmişi bulunan bu önemli eserin de gerekli tadilat ve restorasyon işlemlerinin yapılarak hizmete açılması ile bölge önemli bir kültür merkezine kavuşmuş olacaktır. Ayrıca yapılacak restorasyon ve tadilat ile caminin tekrar ihya edilmesi, bölgede yaşayan az sayıda Müslüman'ın maddi, manevi, sosyoekonomik ve kültürel tekamülüne fayda vereceği gibi iki ülke arasında da inanç turizmi açısından olumlu rol oynayacaktır. Eserin tekrar ihya edilmesi, Türkiye ve Gürcistan arasındaki tarihî iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerini daha da pekiştirecektir.

Kaynakça

Akiner, Shiren. (1995). Sovyet Müslümanları, (Çev. Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu). İstanbul: İnsan Yayınları.

Bluaşvili, Nestan. (2017). “Ahıska (Mesket-Cavakheti) Camileri”. Uluslararası Gürcistan’da İslamiyet’in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Fahameddin Başar, Murat Kasap). İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.

Evliya Çelebi Mehmed Zılli ibn-i Derviş. (1314/1898). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 2. (İlk Baskı). Dersaadet: İkdam Matbaası.

Gümüş, Nebi, Kañçal-Ferari, Nicole. (2019). Ahıska Bölgesindeki Türk İslâm Mimari Yadiğârları. Ankara: T.C. Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı Yayınları.

Tsurtsunia, Zaza. (2017). “Gürcistan Müslümanlarının Bugünkü Durumları”. Uluslararası Gürcistan’da İslamiyet’in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Fahameddin Başar, Murat Kasap). İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. Hurufat Defterleri: VGMA, HD, 735/60, 1144/45.